

Att ta sig vatten över huvudet – om havsbadandets idéhistoria

Klas Grinell, fil.dr i idé- och lärdomshistoria

”Under ytan” är årets tema för dessa humanistdagar. Det måste ju handla om att bada. Det gör i alla fall mitt lilla anförande. Under 1700- och 1800-talet började allt fler läkare och filosofer tala för nyttan av ”underyantterapi”. Det kalla havsvattnet hade enligt många speciellt stärkande effekter. Men det var inte bara att kasta sig i, det vore att utsätta sig för livsfara. Havsbad var allvarliga saker som krävde handledning och noggranna förberedelser. Innan jag går in på hur det terapeutiska havsbadet skulle genomföras tänkte jag säga något om badorternas förhistoria.

Kurbadande

Badorten vid havet hade sina föregångare i inlandets kurorter och det var kurorternas ritualer som låg till grund för det badliv som där levdes. Detta badande hade andra mål än att tvätta av sig smuts. Badhus som framförallt var tvättinrättningar hade funnits i många europeiska städer under medeltiden. Men under 1300- och 1400-talen förändrades gradvis synen på de gemensamma bad som tidigare varit vanliga. Det upprättades regler för åtskiljande av könen och den gemensamma nakenhet som tidigare varit vanlig accepterades inte längre. Man byggde nya respektabla familjebadhus i renässansstil efter romerska ideal. De gamla ångbadhusen utvecklades i vissa fall till rena bordeller och under 1500-talet stängdes många av dem. Det var dels en följd av en mer negativ syn på prostitution, dels ett försök att komma till rätta med den stora spridningen av syfilis. I och med reformationen blev synen på baden än mer negativ i nordvästra Europa och på vissa håll infördes till och med bad- och simförbud. I Frankfurt dömdes 1541 fyra män till fyra veckors fängelse på vatten och bröd för att ha badat nakna i floden.

Det mer hälsoinriktade badet hade under slutet av 1500-talet alltmer börjat knytas till specifika badsäsonger. Till orter som Baden, Lucca och Bagnères-de-Bigone reste aristokratin för att bada mellan juni och september, i Aix-en-Provence däremot var vår och höst badtid. Dessa kurorter var inte bara hälsocentra, det var dessutom en slags frizoner där besökarna kunde ägna sig åt karnevaliska utlevelser. Tack vare att man här snarare klädde på än av sig för badet i separata omklädningsrum kunde män och kvinnor fortfarande dela badutrymmen. Under 1600-talet växte kurorter upp vid Vichy och ett flertal andra mineralkällor. I Sverige var Urban Hiärne en av brunnsväsendets pionjärer. 1677 hade han vid den lilla orten Medevi vid Vättern upptäckt en källa med hälsobringande vatten. Medevi brunn blev snabbt populär och snart öppnades fler hälsobrunnar i landet: 1707 öppnades Ramlösa, Porla, nära Laxå, startade sin verksamhet 1724 och 1725 tillkom Loka i Norratrakten (som sedermera av Linné dömdes ut som en vanlig kalkkälla), för att nämna några som fortfarande är kända för sina mineralvatten. Men alla var inte lika övertygade om det hälsosamma i att bada, en populär föreställning menade att pest orsakades av att kroppen utsattes för vatten. Det var inte heller bara av hälsointresse som Sverige investerade i nya kurorter. Tidens patriotism krävde en svensk kurort för att mäta sig med det kontinentala Europa.

Under sjuuttonhundratalet talade allt fler läkare och filosofer om badets hälsobringande verkningar. De franska upplysningsmännen Buffon och Rousseau rekommenderade bägge kalla bad i det fria som moraliskt uppbyggliga. Det fanns livskraft i de kalla vattnen i norr där valar och sill frodades, menade man. Värme däremot var förslöande. I sin uppfostringsroman *Émile* låter också Rousseau sin unge adept bada i isande vatten för att göra honom dygdig och förnuftig. Det var en idé Rousseau kan ha hämtat från den engelske empiristen John Locke som redan 1693, i boken *Tankar om uppfostran*, talat om det kalla vattnets härdande effekter. En av de mer utförliga tidiga förespråkarna för kallbad var den tyske läkaren Siegmund Hahn som i en bok från 1738 försöker förklara de kalla badens goda verkningar för den mänskliga kroppen. Även den store och mycket produktive Carl von Linné skrev om svenska hälsobrunnar och hur de bäst skulle nyttjas.

Andra läkare talade vid samma tid om saltvatten, för såväl ut- som in- värtens bruk, som naturens bästa medicin. Vid mitten av 1700-talet ägnade

man sig i Scarborough åt terapeutiska nedsänkningar i kallt havsvatten för att uppnå hälsa och styrka. Doktor Richard Russell som var verksam i Brighton ordinerade, som exempel, vid sjukdom i körtlarna havsbad en gång dagligen. Dessutom skulle patienterna dricka en kvarts liter havsvatten på morgonen, och ytterligare ett glas efter det dagliga badet.

Terapeutiska havsbad

I terapeutiskt syfte kunde man inte möta havet ”oförmedlat”. Den gamla judisk-kristna fruktan för havet som en förlängning av kaos dominerade fortfarande. Under 1700-talet och stora delar av 1800-talet vägledades badarna såväl i Sverige som utomlands av professionella badmästare. Det terapeutiska nedstigandet i det kalla havsvattnet krävde som antytts noggrann vägledning. På en del stränder hade badarna så kallade badmaskiner till sin hjälp. Det var en slags kärror med hytter på som kördes ut i vattnet med häst så att badarna kunde plumsa direkt ur omklädningshytten ner i vattnet. De slapp halka runt i sanden samtidigt som de kvinnliga badarna kunde hålla ett anständigt avstånd till alla de herrar som vandrade på strandpromenaderna och med sina kikare betraktade vågornas dramatiska spel (och kanske än mer dem som nedsänkte sig i desamma). Vanligt enkelt folk fortsatte att bada i gammal invand frihet, men ansågs av de finare badarna som bullriga och alltför otuktade.

Mot slutet av sjuttonhundratalet hade havsbadandet blivit populärt bland stora kretsar i Storbritannien och i augusti 1784 klagade tidningen *Morning Herald* att ”Brightelmstone [Brighton] is the centre of the system of pleasure.” De brittiska badorterna lockade kanske i större utsträckning tack vare de nöjen och den underhållning som där bjöds, än med sina stärkande bad. Vid sekelskiftet 1800 hade det växt upp badorter efter brittisk modell längs atlantkusten i Frankrike, Belgien, Holland och Tyskland.

I Sverige hade kallvattenterapin introducerats under 1700-talet av läkarna Johan Olof Lagberg och Per Axel Levin. De första havsbaden anlades på västkusten. Äran av att ha varit det allra första brukar ges till Gustavsberg utanför Uddevalla där det 1774 öppnades ett varmbadhus i vilket man badade i uppvärmt havsvatten. Senare byggdes bassänger i havet, så kallade spjälsumpar, med tillhörande hytter där de badande under ordnade former och under vägledning kunde nedsänka sig i havet. Gustavsberg blev rikskänt framförallt efter att kungafamiljen besökte orten 1804.

Men det var först under 1800-talet som den verkliga utbyggnaden av badorter tog fart i Sverige. Lysekils havsbad öppnades till exempel 1847. Där bestod lokalerna av ruffar från tre på skären strandade skepp och rörelsen drevs av den på badläkarområdet utbildade grosshandlaren John Gabriel Mollén. Sommaren 1859 anställdes Carl Curman som badläkare och orten fick under hans initiativ ett rejält kallbadhus 1864. Curman, och många andra badläkare, var noga med att poängtera att bad skedde med livet som insats om inte en kunnig badläkare fanns närvarande. Badläkaren bistod inte bara vid havsbadandet, i Lysekil kunde badgästerna också få till exempel elektriska helbad. Det innebar att badmästaren sände en stark ”galvanisk och faradisk ström” genom badvattnet. Det var emellertid inte bara själva baden som kurerade badgästerna, Curman och andra badläkare talade också mycket varmt om den starka havsluftens välgörande verkningar. Vid sidan av badkurer erbjöds därför också luftkurer. I Lysekil bestod de av några timmars vistelse till havs varje dag, gärna i form av segling. För att få bästa möjliga verkan av dessa var man tvungen att ta hänsyn till lokala lufttryckförhållanden, luftens fuktighet, vilka vindar som rådde samt temperaturen. I Lysekil hävdades att luften just över havsytan hade en speciell sammansättning vars välgörande verkan blev större ju längre ut till havs man kom. Lysekils luft och vatten var bäst lämpat för att bota eller lindra bleksot, blodbrist hos ungdom, kroniska magkatarrer, lung- och strupkatarrer, livmoderlidanden med nervsmärtor och blodbrist, reumatiska lidanden samt tuberkulos.

Curman blev sedermera en av balneologins (läran om badandet) stora namn i Sverige och grundade bland annat det fortfarande berömda Sturebadet för att tillgodose huvudstadens badbehov.

Romantiskt badande

För de engelska romantikerna var stranden och badandet förknippat med en upplevelse som närmast kan liknas vid den religiösa. Dessa upplevelser krävde dock ensamhet och exklusivitet, den kunde inte förlikas med de mer folkliga utflykterna där stranden närmast var en karnevalsplats. Badorterna fortsatte, trots romantikerna, att utvecklas i den riktningen med hotell, kasinon och nöjesetablissemang. I England blev Blackpool den stora arbetarklassdestinationen och Côte d’Azur sågs ha skapats som resmål av Lord Henry Braugham på 1830-talet, även om briter rest till Nice för

terapeutiska ändamål ända sedan 1760-talet. Med Blackpool har vi kommit fram till den tid och miljö dit den moderna turismens födelse brukar förläggas. Men det är en annan historia.

Jag tänkte istället tala något mer om det romantiska havsbadandet. Den främste och mest typiske av de romantiska äventyrarna var George Gordon lord Byron. Hans fränder, som sökte sublimes och uppfyllande upplevelser, sökte sig till stränderna och havet i andra syften än de terapeutiskt inriktade badarna. Byron och hans diktarvänner Shelley, Keats, Trelawny och Swinburne var alla passionerade seglare. För dem var stranden en plats för avskild reflektion där man i kontakt med elementen skulle kunna nå någon slags självinsikt. Byron gav sig 1809 ut på en lång resa som kan sägas vara ett slags ideal för en romantisk resa, som kanske aldrig övertrumpats. Dagens backpackers har mycket gemensamt med Byron, men är i de allra flesta fall bleka kopior av hans äventyrlighet. Lord Byron är den ultimate rebellen. Han var sin tids rockstjärna och tusentals romantiker använde *Childe Harold* som en slags guidebok för sina resor på kontinenten. Här sökte man starka känslor och upplevelser snarare än bildning och pittoreska vyer. Lord Byron hade själv gjort ett slags pilgrimsbesök på platser som omtalats av antika författare som Vergilius, Cicero och Juvenalis och försökt följa de exempel som där gavs. Bland annat lär han ha simmat över Dardanellerna (antikens Hellespont) likt den antika Leander som simmade för att besöka sin älskade Hero. En stormig natt slocknade det ljus som Leander följde och han förolyckades i de strömma vattnen. Hero blev så olycklig att hon dränkte sig. Dramatiska händelser som dessa var i Byrons smak och för att riktigt uppleva sinnesrörelsen ville han alltså göra som dem. De räckte inte för de romantiska resenärerna att bara se och begrunda, man skulle ge sig hän. Byron gick för övrigt illa på grund av en missbildad fot och lär bara ha känt sig fri när han red eller simmade.

Det var inte bara Byron som var fascinerad av havet. Simmandet var för fler romantiker en passande liknelse för den frihet och närhet till elementen som man eftersträvade. I Swinburnes roman *Lesbia Brandon* rör sig handlingen kring havet och badandet däri. För Percy Bysshe Shelley – som aldrig lärde sig simma – blev havet hans död då han förläste med sin segelbåt i en storm utanför den liguriska kusten. Hans illa sargade kropp flöt sedan iland vid orten Viareggio där bland andra Byron ska ha bränt hans kropp i ett stort bål på stranden, som en känd tavla av Fournier visar.

Ytterligare några badtraditioner

Bägge dessa traditioner – den terapeutiska och den romantiska – förenas i sekelskiftets havsbadande med sundhetsideal och sökande efter äkta upplevelser. Vid denna tid hade badmaskinerna gjort sitt och badarna vågade sig ut på oguidade dopp. Nu skulle man simma, snarare än att nedsänka sig i vattnet. Det för oss kanske mest typiska plagget som symboliserar denna tids havsbadande, till exempel i skånska Mölle, är den randiga baddräkt för män som på engelska kallades *University Costume*. Den hade studenterna burit vid simtävlingar i Cambridge ända sedan 1517.

Under 1900-talets första decennier utvecklades badkläderna för att bli mer funktionella som simplagg. Under de första åren på 1930-talet fördjupades istället baddräkternas urringningar och ganska snart lämnades ryggen bar ända ned till midjan. Männen lämnade baddräkten helt och började uppträda i små badbyxor på stranden. Lika viktigt som havsbadandet var nu solbadandet.

I sekelskiftesmiljön var det många som talat för att bada naken. I tidskrifter som *Idun*, *Fylgia* och *Ord och Bild* gavs uttryck för en livsbejakande nakenhet och där användes ofta positivt laddade ord som *natur*, *sol*, *hälsa*, *skönhet*, *kropp* och *ungdom*. Inte minst i Tyskland fanns en stark naturistisk rörelse som förespråkade att människor skulle leva på hemodlade grönsaker och bara använda naturliga mediciner. Simning och fri sexualmoral var för dem viktiga sätt att manifesteras andan i den fysiska befrielsen.

Ytterligare en annan sol- och njutningsinriktad strandkultur kan man läsa om bland annat i F. Scott Fitzgeralds *Natten är ljuv* och Ernest Hemingways postumt utgivna *Edens Lustgård*, som båda skildrar det hedonistiska livet på den soliga franska Rivieran under 1920-talets andra hälft. Här finns mycket som påminner om dagens sol- och badliv i Medelhavets charterbyar. Ett havsbadande som emellertid har mycket lite med badläkarnas föreskrifter att göra.

Att på egen hand och för njutnings skull kasta sig ut i havet var inte längre som att ta sig vatten över huvudet. Det var istället ett uttryck för frihet och barnslig njutning.